

Bouwhistorische en Archeologische

b e r i c h t e n

Archieven Negen Blokken
's-Hertogenbosch' van 48
pagina's,

■ Eveneens kwam gereed een aanvulling op de inventaris van het archief van het **Zinnelozenhuis Reinier van Arkel**. Het betreft stukken die tijdens de ordening van de archieven van de Negen Blokken werden aangetroffen en die tot het archief van Van Arkel behoren. Het zijn vooral akten over obligaties en over enkele huizen op het Hinthamerinde die rond 1800 bij Reinier van Arkel zijn getrokken.

De namen van deze huizen waren: Het Zwart Lam, Het Hoefijzer en de Hopwagen. Deze inventaris telt 21 pagina's.

■ Op de plaatsingslijst van de **Collectie Tweede Wereldoorlog** kwam een aanvulling gereed, zodat de aanwinsten uit de jaren 1996-1997 nu ook beschreven zijn.

■ Verworven werd tenslotte het archief van de **St. Lambertusparochie in Rosmalen**. Dit is de oorspronkelijke parochiekerk van Rosmalen. Het archief bestrijkt de periode 1712 - ca. 1980. De meeste stukken dateren van na 1800.

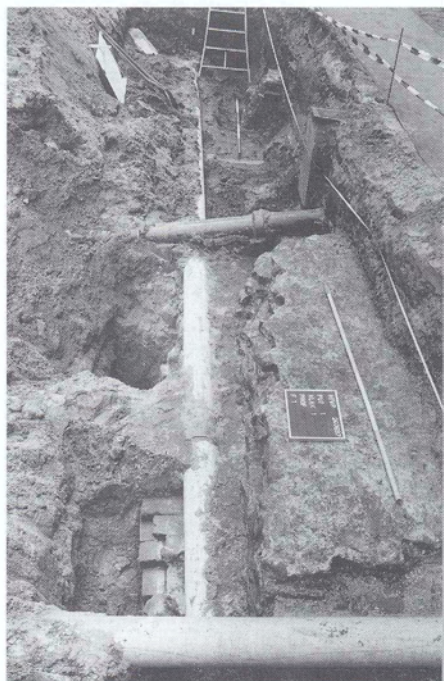
Ton Kappelhof ■

■ Archeologisch en historisch onderzoek naar de Kruispoort

In het kader van de herinrichting van de binnenstad heeft de Bouwhistorische en Archeologische Dienst al enkele malen onderzoek gedaan naar de positie van de stadspoorten, die in de Middeleeuwen toegang gaven tot de stad via de Orthenstraat, Hinthamerstraat en Vughterstraat. In juni 1997 heeft er archeologisch onderzoek plaatsgevonden op de hoek van de Vughterstraat en de Kuipertjeswal. Dit onderzoek is later aangevuld met historisch onderzoek naar geschreven bronnen over de Kruispoort.

De Vughterstraat heeft als gevolg van de uitbreiding van de stad in de loop van enkele eeuwen drie poorten gehad: **De Antwerpse of Onze Lieve Vrouwe Poort** in de oudste ommuring - eerste kwart 13de eeuw. Deze op de Schapenmarkt gelegen poort is in het voorjaar van 1997 onderzocht (zie 's-Hertogenbosch 1997, nr. 2).

De Kruispoort in de tweede ommuring - vermoedelijk eerste helft 14de eeuw, later ook

Afb. 1
De Vughterpoort gezien richting Vught. Op de voorgrond de westelijke toren. Rechts op de achtergrond een muurfragment dat onderdeel moet zijn geweest van het gebouw van het voetboogschuttersgilde. (Foto: BAM)

Vughterbinnenpoort genoemd. Dit bericht gaat over het onderzoek aan deze poort.

Afb. 2

Een restant van de oostelijke toren gezien richting Vught (Foto: BAM)

De Pickepoort uit het eind van de 14de eeuw. Deze onder het Heetmanplein gelegen poort zal in de nabije toekomst worden onderzocht.

Aanleg

Reeds aan het eind van de 13de eeuw waren er plannen voor een grootscheepse uitbreiding van de stad met een nieuwe stadsmuur. Dit betekende een vertienvoudiging van het oppervlak van de stad. Deze plannen werden in de eerste helft van de 14de eeuw uitgevoerd. Aan de zuidzijde van de stad lag het tracé van de nieuwe muur ter hoogte van de Kuipertjeswal en Achter de Boogaard. Waar hij de Vughterstraat kruiste werd tussen 1250 en 1352 een poort gebouwd, die, vermoedelijk naar het nabijgelegen Kruisbroedersklooster,

Kruispoort ('sHeilich Cruyspoerte') werd genoemd. De historische bronnen leveren weinig informatie met betrekking tot de poort op. Er bestaan geen duidelijke afbeeldingen noch beschrijvingen van. Op de poort werd in 1646 een toren met spits geplaatst, afkomstig van de voormalige Sint Peter en Pauluskerk.¹ De toren werd in 1652 verfraaid met een uurwerk.

Functie

Nadat de poort bij de aanleg van de Pickepoort haar functie had verloren, heeft zij diverse andere bestemmingen gehad. In 1567 en daaropvolgende jaren diende de poort als hulpgevangenis. Vanaf 1662 bevond zich daar in het 'Theater tot de ontleding' van het Bossche Chirurgijnsgilde, tot in 1669, toen dit verplaatst werd naar de kapel van het voormalig klooster der Zwart Zusters op de Papenhulst. De vroegere ontleedkamer werd door de

Schutterij van den Jongen Voetboog als vergaderzaal (gildekamer) in gebruik genomen. Vanaf 1677 tot aan de sloop was opnieuw een ruimte boven de Vughterbinnenpoort in gebruik bij 'eenige liefhebbers van de Anatomie'. Ook was sinds 1699 op deze poort een oudheidkamer gevestigd. Blijkens de overgeleverde inventaris is het beter om te spreken van een rariteitenkabinet. Tentoongesteld werden onder meer geraamten van mismaakte mensen en misdadigers. Een van de tafereelen bestond uit drie zittende geraamtes die zogenaamd aan het kaarten waren. Enkele meer waardevolle stukken waren Romeinse munten en urnen. Men achtte in die tijd de waarde van de tentoongestelde zaken zo gering, dat de meeste werden weggegooid toen het stadsbestuur in 1799 besloot had om de poort te slopen. De beste stukken werden in mei 1800 in het openbaar verkocht.

Sloop

De poort werd in 1799 afgebroken. Hoofddreden voor deze stap was dat de poort door zijn geringe doorgangsbreedte en hoogte een hinderpaal vormde voor het verkeer en daarmee de handel. De Vughterstraat was een van de belangrijkste toegangsaders van de stad. Het kwam regelmatig voor dat te hoog beladen wagens of vrachtkarren in het midden van de

poort vast kwamen te zitten, zodat er niemand meer door kon. Dit leverde aanzienlijke vertragingen op. Bij regenweer veranderde de doorgang in een modderpoel, wat ook niet bevorderlijk was voor een goede doorstroming.

Bovendien was zij de laatste jaren sterk in verval geraakt. Gelegerde militairen hadden hiertoe bijgedragen, alsmede kwaadwillige vandalen die "zig niet ontsien, zich steenen ter nederwerpende, de grootste onheylen aan de Passante te kunnen toebrengen". De poort werd steeds meer als hinderlijk ervaren.

Het enige nut dat zij in veler ogen nog verschaftte, was het laten zien van de tijd, aan de hand van het erop bevestigde uurwerk. Deze klok kon echter verplaatst worden naar de Vughterpoort (Pickepoort), zodat de stad zich de onder-

houdskosten voor de binnenpoort kon besparen.

Ook het aangrenzende leegstaande gebouw van het voetboogschuttersgilde werd gesloopt. De straat kon daarvoor ter plaatse recht worden doorgetrokken, wat een aanmerkelijke verbetering betekende.

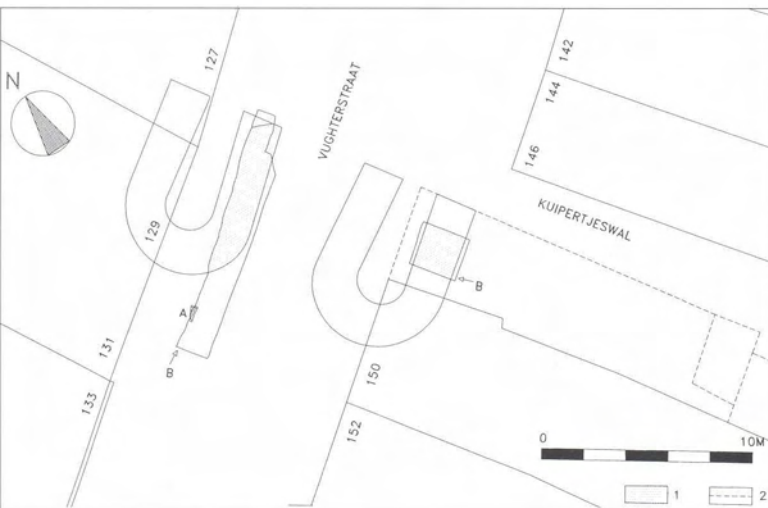
Archeologisch onderzoek

Het doel van het archeologisch onderzoek was de exacte positie en de vorm van de poort vast te stellen en indien mogelijk tevens een nauwkeuriger datering.

Al op een halve meter onder de straat werd muurwerk van de poort aangetroffen. Bij de sloop in 1799 was het immers niet nodig geweest veel dieper dan het maaiveld te gaan. Daarentegen was het metselwerk als gevolg van de vele werkzaamheden aan riolen en andere leidingen in het meer

recente verleden op veel plaatsen juist wel tot op grote diepte gesloopt. Het onderzoek moest zich dan ook noodgedwongen beperken tot de bewaard gebleven fragmenten die tussen de vele leidingen door zichtbaar waren.

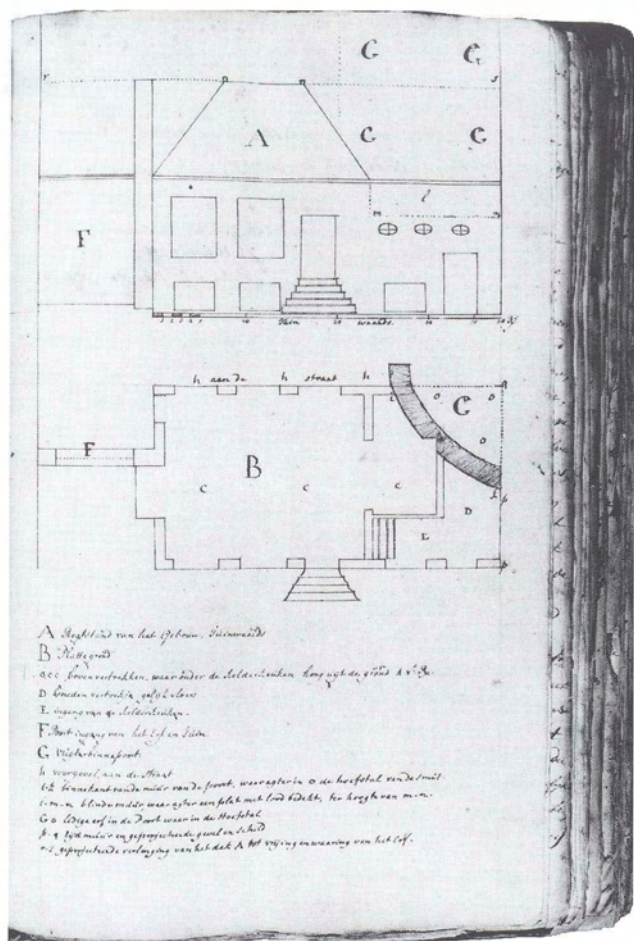
Het best bewaarde gedeelte van de poort lag aan de westzijde van de straat. Dit leverde ook meteen een verrassing op. Bij het onderzoek aan de beide andere grote 14de-eeuwse stadspoorten, de Pijnappelse Poort aan het Hinthamereinde (zie 's-Hertogenbosch 1996, nr. 1) en de tweede Orthenpoort ter plaatse van de Citadel (onderzoek 1983), was gebleken dat deze een rechthoekig grondplan hadden gehad. Op basis hiervan was de verwachting dat de Kruispoort eveneens rechthoekig zou zijn. Nu echter bleek de westzijde een hoefijzervorm te hebben, zoals dat bij de stadspoorten van de eerste stadsmuur het geval is geweest (afb. 1). Het waargenomen muurwerk van deze westelijke toren had een lengte van 8 meter. De dikte

Afb. 3
Reconstructie van de Vughterpoort.
Legenda:
1. Opgegraven muurwerk.
2. In 1966 afgebroken huis op de Kuipertjeswal (aanwezig op de kadastrale minuut 1830).
A. Muurfragment (zie tekst).
B. Grens opgravingsputten.
(Tekening: BAM)

kon hier niet worden vastgesteld. Het metselwerk was in zogenaamd Vlaams verband gemetseld, dat wil zeggen in één laag afwisselend een kop en een strek (baksteenformaat 27x12.5x7.5). Deze wijze van metselen komt in 's-Hertogenbosch na 1325 vrijwel niet meer voor.

Door de vele rioleringswerkzaamheden in het recente verleden was de ondergrond zo sterk vergraven dat er geen straatniveau meer kon worden vastgesteld. Aan de noordzijde was er binnen het metselwerk wel een aanwijzing voor een vloer met daarop aansluitend vermoedelijk een aanzet voor een trap. Dit niveau lag slechts een halve meter onder de straat op een hoogte van ca. 5 meter +NAP. Op basis van de resultaten aan de westzijde van de straat werd een tweede opgravingsput gekozen aan de oostzijde om de tegenhanger te vinden. Hier bleek de ondergrond echter tot op het dekzand (1.75m. +NAP) te zijn vergraven door de aanleg van het hoofdriool, en zijn geen resten van muurwerk meer aangetroffen. Gelukkig bleek er in de Kuipertjeswal nog een deel van de oostelijke toren bewaard te zijn (afb. 2). Hieruit kon een muurdikte van 1.90 meter worden afgeleid. Ook hier gold dat de ondergrond bij rioleringswerkzaamheden volledig was vergraven en geen archeologische informatie meer bevatte. Voor een datering zijn we

volledig aangewezen op de baksteenformaten die van rond 1300 dateren. De vroegste historische vermelding waar uit blijkt dat er wordt gebouwd aan de tweede stadsmuur is van 1318. Hieruit valt op te maken dat men bij het vele jaren durende project als eerste de stadspoorten heeft aangelegd. Gezien de voor die tijd al 'ouderwetse' vorm van de

Afb. 4
Het huis van Van Breugel.
Op de plattegrond is in de rechter bovenhoek de ronding van het muurwerk van de Vughterbinnenpoort (G) te zien. Tekening in Oud Archief, A 324 A.
(Foto: Stadsarchief, HTA, stamboeknr. 44398)

Kruispoort lijkt het aannemelijk, dat men deze poort nog

op de traditionele manier heeft aangelegd en dat er vervolgens een omslag in het denken heeft plaats gehad over de meest effectieve vorm van een verdedigbare stadspoort, waarna men de Hinthamerpoort en de Orthenpoort volgens nieuwe inzichten heeft gebouwd.

De reconstructie

Ondanks de weinige gegevens die het archeologisch onderzoek heeft opgeleverd, is het mogelijk een reconstructie van de Kruispoort te maken op basis van de vorm van de oudste poorten rond de Markt die op dezelfde wijze zijn gebouwd. De vorm van het hoefijzer wordt dan bepaald door het opgegraven gedeelte aan de westzijde van de straat (afb. 3). Als we dit beeld spiegelbeeldig projecteren op de oostzijde met een minimale doorgangsbreedte van 3,50 meter (doorgangsbreedte Antwerpse poort) dan past het daar opgegraven muurwerk er goed in. De lengte van de hoefijzers is aan de hand van het maximaal vastgestelde metselwerk aan de westzijde bepaald. Als deze lijn wordt doorgetrokken valt op, dat de achterzijde van de oostelijke toren samenvalt met de zijmuur van een huis op de Kuipertjeswal dat in 1966 is afgebroken. Dat dit huis in relatie zou hebben gestaan met de bouwmasa van de stadspoort, lijkt een extra argument voor deze reconstructie.

Aan de andere zijde van de straat, in het pand Vughterstraat 127, is bij Bouwhistorisch onderzoek ook muurwerk van de poort aangetroffen. Hieruit kon echter niets afgeleid worden met betrekking tot de vorm van de poort.

De hoefijzervorm wordt wel bevestigd door een brief uit 1797 van een zekere C. van Breugel aan het stadsbestuur. Daarin protesteerde hij tegen de afbraak van de Vughterbinnenpoort, omdat hij "tegen een halve maansronde der binnenpoort" gebouwd had en bij afbraak schade aan zijn pand zou ondervinden. Ter oriëntatie, zijn bezit lag ter hoogte van het perceel Vughterstraat 150. Indien de poort gesloopt werd, zou een deel van dit pand bloot komen te liggen en er een gat in de gevel ontstaan (afb. 4). Indien de poort toch afgebroken werd, wilde hij of zijn pand aan de stad verkopen, of aanpassen door het verlengen van de gevel en het dak. De stad diende dan wel in de kosten bij te dragen.

Er werd een onderzoekscommissie ingesteld die de klacht van Van Breugel onderzocht. Zij vond dat zijn belang niet opwoog tegen het voordeel dat afbraak van de poort voor de handel en het algemeen belang met zich mee zou brengen. Ter compensatie adviseerde zij aan hem af te staan 'de Halve Maansronde Terrijn dezer stad, waar op

althans de stadsmuur staat, so dat de muur zijner Huizinge aldaar vierkantig en in den haak tegen zijne erve kan worden gebouwd.' Verder zou aan hem ook een vergoeding gegeven moeten worden voor het aanpassen van zijn huis.

Het enige andere muurwerk dat bij het archeologisch onderzoek is aangetroffen, was een stukje metselwerk dat buiten de huidige rooilijn uitstak (afb. 1 en 3 onder A). Uit vergelijking met oudere kaarten blijkt dat dit onderdeel geweest moet zijn van het al eerder genoemde gebouw van het voetboogschuttersgilde dat op deze plaats heeft gelegen.

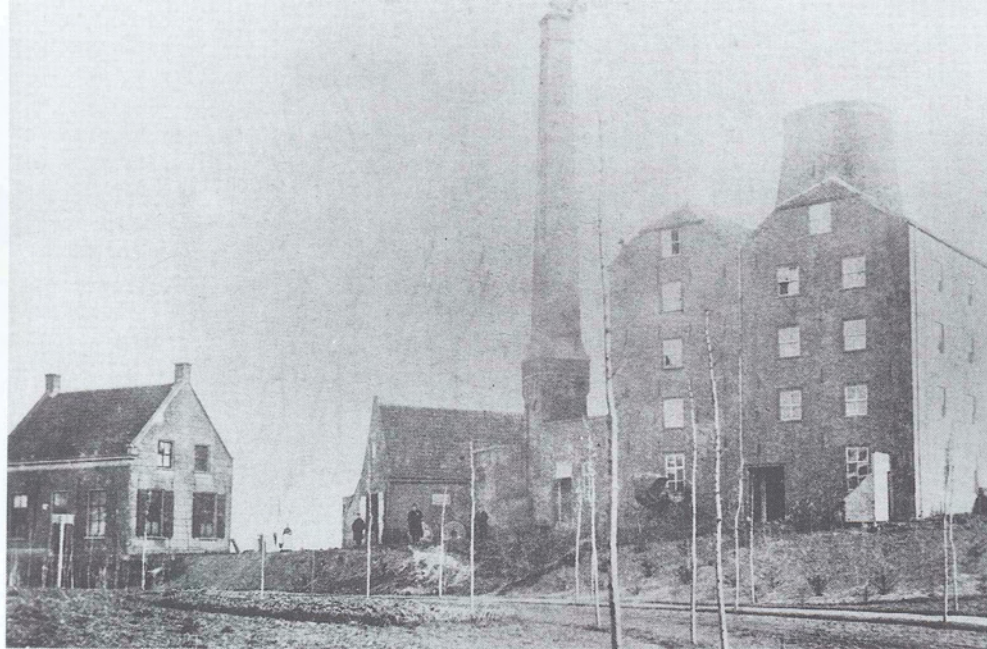
Eddy Smits
Johan Treling ■

Noten

1. Deze 15de eeuwse kerk, welke ongeveer ter hoogte stond van de huidige Eurocinema, werd in 1645 afgebroken, omdat zij te dicht bij de Citadel stond en daarmee een vrij schootsveld belemmerde.

Bronnen

- A.F.O. van Sasse van Ysselt, *De voornamen huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch, alsmede hunne eigenaars of bewoners in vroegere eeuwen. Aanteekeningen uit de Bossche Schepenprotocollen, loopende van 1500-1810*, deel I ('s-Hertogenbosch, mei 1910) pag. 305-314.
- Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Oud Archief, Rapporten en missiven 1797, A 324 A.

■ Onbekende foto thuis-gebracht

In 'de Molenaar', het tijdschrift voor molenaars en molenliefhebbers, werd circa 3 jaar geleden een foto gepubliceerd van een molenrestant met enkele daartegen geplaatste bedrijfsgebouwen. Deze foto was afkomstig uit de collectie van de heer G. Keunen, medewerker van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Tot voor kort was van deze foto niet bekend waar deze genomen was. Aan de lezers werd gevraagd of zij de foto konden thuisbrengen.

Pas enkele maanden geleden kwam hierop een reactie van een lezer die veronderstelde dat dit een foto was van het voormalige molencomplex op Bastion Oranje.¹

In het Stadsarchief was hiervan slechts één foto te vinden, van grote afstand uit een

andere richting genomen.

Voor zover vergelijking mogelijk is komen de gebouwen op beide foto's inderdaad overeen. Ook de gegevens die bekend zijn van deze molen bevestigen dat op de reproductie van de heer Keunen inderdaad het complex rond de Oude Steenen Molen te zien is.

In een akte uit 1869 met een aanvulling van 1870 bekrachtigt de firma Bax (de zonen van Jan Bax), handelend in graan en olie, de naleving van de voorwaarden zoals deze door het Rijk aan wijlen Jan Bax waren gesteld; dit vanwege de militaire functie die het bastion had.² Bij deze akten bevinden zich 2 plattegronden. Hierop zijn alle gebouwen van het complex aangegeven met de jaren van de verlening van de vergunningen (van niet alle gebouwen is

Het complex van de Oude Steenen Molen op Bastion Oranje, [1866-1890].

(Foto: Stadsarchief, HTA, stamboeknr. 18929, naar origineel in verzameling G.H. Keunen te Utrecht)

een vergunning voorhanden, zoals van de windmolen zelf). Aan de hand van deze plattegronden zijn alle gebouwen, die op de reproductie te zien zijn, te duiden.

De tussen 1866 en 1890 te dateren foto is genomen vanaf de Zuidwal. Rechts zien we de romp van de windmolen boven de gebouwen uitsteken. In het gebouw juist voor de molen bevond zich de maalderij, met in het links daaraan grenzende gebouw de stoomketel en -machine. Links van de schoorsteen zien we nog een bergplaats. Geheel links op de foto de in

Signalement

1860 vernieuwde woning van Jan Bax, waarin zich tevens het kantoor bevond.

De molen was in 1802 gekocht door de gezamenlijke Bossche molenaars. Uit een verkoopakte uit 1808 blijkt dat de molen in dat jaar verkocht werd onder voorwaarde dat deze 'tot in de eeuwigheid' niet meer gebruikt mocht worden voor het malen van graan, maar uitsluitend als 'fabrieksmolen'.³ De molenaars wilden op die wijze concurrentie vermijden. Hoewel het niet expliciet in de akte staat mogen we aannemen dat met fabrieksmolen bedoeld wordt dat de molen niet voor het malen van graan, maar wel voor andere nijverheden gebruikt mocht worden. De molen werd toen ingericht als volmolen, en korte tijd later als oliemolen.⁴ In 1852 werd een grutterij aan de molen toegevoegd. Kort daarna werd een meelfabriek tegen de molen opgericht. Een fraai voorbeeld van de aanpassing van een molen aan de economische omstandigheden.

Nico Jurgens ■

Noten

1. Wie brengt me thuis, in: *de Molenaar* (1997) nr. 17, p. 24.
2. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch (GAHt), Archief dienst Gemeentewerken, vergunningen bouwwerken op de vestingwerken, bundel III nr. 33.
3. GAHt, Rechterlijk Archief, inv.nr. 1794 fol. 40.
4. Nico Jurgens, Molenwandeling over de stadswal (2), in: *'s-Hertogenbosch V* (1997) nr. 4, p. 139-145, in het bijzonder p. 139-142.

■ Zo nu en dan luister ik naar Bossche muziek. Een dezer dagen beluisterde ik *Romantiek in de Bossche Salon*, een CD met muziek van het componistengeslacht Bouman. Leon, Antoon en Frans waren in de tweede helft van de vorige eeuw zeer actief in het Bossche muzikaleven. Composities van deze begaafde musici, wellicht ooit in de Casinotuin ten gehore gebracht, zijn thans op compactdisk gezet door een ensemble onder leiding van Ruud Bouman, een nazaat. Vrolijke, weinig gecompliceerde klanken uit de Bossche salon. Geen meesterwerken, maar gezellige muziek van rond de eeuwwisseling.

■ Nog gratis verkrijgbaar is het boekwerkje waarin kaarten uit het standaardwerk *'s-Hertogenbosch. De Geschiedenis van een Brabantse stad 1629-1990* zijn opgenomen. In kleur wel te verstaan. Zo is de Geschiedenis van 's-Hertogenbosch nog beter te lezen.

■ Van Gerard van Gurp verscheen in 1996 (nr. 2) de bijdrage *Bossche migranten tussen 1579 en 1629* in ons tijdschrift. Het Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis publiceerde kortgeleden (jrg. 23, 1997, p. 401-427) zijn artikel *Bosschenaars in de verstrooiing. Emigratie tussen 1579 en*

1629. Zijn bijdrage wordt ondersteund met tabellen over beroepen en aantallen Bosschenaars die voorkomen in registers betreffende de bevolking in steden als Gouda, Haarlem, Delft, Rotterdam etc. Een interessant artikel dat Van Gurps bijdrage voor ons tijdschrift verder uitdiept.

■ G.C.M. van Dijk schreef een artikel over 'Joos van Cleve en Jeroen Bosch in Hui-ze Vezelaer' in *De Brabantse Leeuw* 47 (1998) 13-18. In het artikel komt Joris Vezelaer (geboren in 1493 in 's-Hertogenbosch) ter sprake. Er zijn zeer weinig portretten van Bosschenaren die in de vijftiende eeuw geboren zijn. Maar het portret van Joris Vezelaer, die overigens in Antwerpen goudsmid was, is bewaard gebleven. Het werd geschilderd door de beroemde Joos van Cleve. Mocht u deze zomer in Vaduz vakantie vieren dan kunt u daar het portret bewonderen, want het behoort tot de collectie van de heerser van Liechtenstein. (Dichterbij: een kopie bevindt zich in het Rijksmuseum). Overigens bezat Joris als een van de weinige Bosschenaren een schilderij van Jeroen Bosch. Naar pater Gerlach meende werd het schilderij - *De Zeven Doodzonden* - in 1963 bij Sotheby geveild.

■ Ton Kappelhof schreef bij gelegenheid van de fusie van